

конституційного права, і практики конституційно-правового регулювання.

Список літератури: 1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст.141. 2. Закон України «Про внесення змін до Конституції України» // Відомості Верховної Ради України. 2005. № 2. Ст.44. 3. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України» // Офіційний вісник України. 2000. № 24. Ст.994.

Надійшла до редколегії 02.01.06

Т.Ю. Дашо

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА – ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В Україні процес переходу від тоталітарної держави до демократії тісно пов'язаний з проблемою формування громадянського суспільства і вимагає не тільки докорінної зміни соціально-політичної та економічної системи, а й цілковитого переосмислення відносин між особою і державою. Спільними зусиллями нам необхідно створити справжнє громадянське суспільство, в якому людина, її життя та здоров'я, честь і гідність стали б, як це передбачено Конституцією, найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав і свобод людини визначали б напрями функціонування держави і були її головним обов'язком.

Концептуальні засади прав, свобод та обов'язків людини і громадянина були закладені у численних працях видатних вітчизняних і зарубіжних учених-мислителів минулих часів – Дж.Локка, М.Монтеск'є, Г. Гроція, Ем. де Ваттеля, Ж.Ж. Руссо, С.С. Оріховського, М.І. Палієнка, І.О. Кістяківського. Загальнотеоретичні підходи до поняття основних прав, свобод й обов'язків людини і громадянина в Україні та гарантії їх реалізації розробляли вітчизняні вчені-правознавці А.М. Колодій та А.Ю. Олійник [1], О.В.Петришин [2], П.М.Рабінович [3], Ю.М. Тодика та О.Ю. Тодика [4], М.І. Хавронюк [5], Е.Є. Регушевський [6]. Різні аспекти окресленої проблеми досліджені у працях зарубіжних авторів М.І. Абдулаєва [7], Л.Д. Воєводіна [8], С.А. Волкова [9], Ф.Люшера [10], Є.М. Хазова [11]. Але стверджувати, що запропонована проблема досліджена в достатній мірі, не можна, з огляду на те, що наукові розробки цієї теми носять далеко не вичерпний характер.

Метою даного дослідження є виявлення і пошук найбільш оптимальних шляхів вирішення актуальних теоретичних і практичних проблем у галузі юридичних гарантій прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні в процесі формування громадянського суспільства.

У будь-якій правовій демократичній державі найвищу соціальну цінність становлять права і свободи людини, які закріплюють-

ся у міжнародно-правових актах та конституціях конкретних держав. Так, у ст.2 Загальної декларації прав людини проголошується: «Кожній людині надаються всі права і всі свободи незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового положення, майнового або іншого стану» [12].

В Україні права і свободи людини та громадянина закріплені в Основному Законі держави – Конституції України. Положення, закріплене у ст.3, визначає, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [13]. Саме на забезпечення і повну реалізацію цих прав повинна бути спрямована уся державна діяльність, насамперед, діяльність у сфері державного управління.

Права та свободи громадян забезпечуються й реалізуються на практиці лише за умови їх надійного захисту. У науковій літературі визначаються такі основні конституційні гарантії прав і свобод людини та громадянина:

- загальні гарантії прав і свобод людини й громадянина (захист прав і свобод – обов'язок держави, самозахист прав і свобод, судовий захист, міжнародний захист, відшкодування збитків, невід'ємність прав і свобод);

- конституційні гарантії правосуддя (гарантії підсудності, право на юридичну допомогу, презумпція невинуватості, право на перегляд вироку тощо);

- конституційні обов'язки людини й громадянина (рівність обов'язків, дотримання Конституції та законів, повага прав і свобод інших осіб).

Головною метою, якій підпорядковані всі функціональні властивості, якості, характеристики правової держави, є охорона й захист прав людини, забезпечення меж її свободи в суспільстві, недопущення порушення простору свободи, визначеного правом. Своєю чергою, здійснення юридичними засобами охорони прав і свобод людини є визначальним показником рівня цивілізованості, гуманності, культури суспільства загалом і держави зокрема.

Розглядаючи права та свободи в контексті реалізації конституційного принципу «верховенства права», слід зазначити, що в процесі запровадження Конституції України методологічною основою виступають конституційні принципи «верховенства права» щодо його обов'язковості при розробці та запровадженні державної політики. «Верховенство права» в законотворчій і законодавчій діяльності й «верховенство Конституції» щодо законодавчих і правових актів та ієрархії всіх інших нормативних актів. Ці принципи лише у своєму взаємозв'язку, взаємоузгодженості та діалектичній взаємодії можуть виступати основами національної системи права, державної політики. Але водночас існує небезпека

абсолютизації значення принципу «верховенства права» чи «верховенства закону», що може призвести до утвердження принципу диктатури закону (тотаітарні правопорядки також ґрунтуються на юридичних законах).

Норми Конституції України та міжнародно-правових актів нерідко визначають лише межі правового регулювання в тих або інших сферах суспільних відносин, передбачають початкову регламентацію цих відносин, містять відправні засади для галузей права, оскільки Основний Закон є юридичною базою всього поточного законодавства. Тому завдання подальшої правотворчості – детальна регламентація суспільних відносин, встановлення конкретних прав і обов'язків суб'єктів права для більш повного втілення конституційних та міжнародно-правових принципів і цілей у повсякденну практику. Іншими словами, норми Конституції, міжнародних договорів набувають розвитку, конкретизації в нормах, встановлених іншими джерелами конституційного права, а також у галузевому законодавстві.

Численні законодавчі та інші нормативні акти України, які регулюють діяльність з охорони основних прав і свобод, можна об'єднати в дві основні групи. Перша – це акти законодавства, що визначають порядок реалізації тих чи інших конкретних прав і свобод, у тому числі закріплюють питання охорони цих прав та свобод. Іншу групу становлять акти, які визначають правовий стан органів державної влади, що здійснюють правозахисні функції, закріплюють їх завдання, компетенцію та повноваження.

Одним із провідних особистих прав людини визнається її право на життя. Проте в розумінні та забезпеченні права на життя існує ряд проблем, зокрема, підкреслюється, що мова йде про право людини, яке може і зобов'язана забезпечити держава, про неможливість свавільного посягання на життя з боку держави або інших осіб. Право на життя розуміється також як фізіологічно зумовлена здатність людини існувати як біологічний індивід і як вільна особистість, інтегрована в суспільство, як незалежна, захищена нормативно-правовими актами, міжнародними угодами і конституціями країн, нормами моралі, релігії, звичаями, традиціями та іншими соціальними нормами. Важливою проблемою до недавнього часу було існування в Україні смертної кари, що має свою складну історію, впродовж десятиліть супроводжувалася одвічними суперечками її прихильників і опонентів [14].

Право на життя тісно пов'язане із захистом людини від злочинів проти миру і людства, до яких належать агресивні війни, різні форми геноциду, військові злочини, катування та інші види жорстокого і нелюдського поводження та покарання.

Однією з найвищих цінностей людини є свобода. Тільки в умовах свободи людина може сформуватися як особистість. Тому за-

хист і повагу до особистої свободи людини необхідно розглядати як один із найважливіших обов'язків держави.

У конституціях демократичних країн світу містяться конкретні гарантії недоторканності особи, пов'язані із затриманням і арештом. Конституція України також поширює захист недоторканності особи на усі форми можливого обмеження особистої свободи громадянина (арешти, затримання).

Забезпечити високий рівень захисту права громадянина на свободу і особисту недоторканність повинно удосконалення кримінального законодавства, яке усуне нечіткість певних норм та їх суперечливість. Вже намітився поворот у роботі правоохоронних органів, пов'язаний із подоланням стереотипу, що склався в тоталітарній державній системі: основне завдання правоохоронних органів – боротьба зі злочинністю. Справді, рівень злочинності впливає на ступінь захищеності прав людини. Але в громадянському суспільстві, до якого прямує Україна, до головних завдань правоохоронних органів належить і захист прав та свобод кожної конкретної людини і громадянина. Отже, оцінка якості роботи правоохоронних органів не повинна зводитися лише до підрахунку розкритих і нерозкритих злочинів.

Одним із основних у людини є право на справедливе судочинство, яке є самостійною галуззю державної діяльності, яку здійснює суд шляхом розгляду і вирішення цивільних, кримінальних та інших справ відповідно до процесуальної форми, встановленої державою.

У справі гарантування прав, свобод й обов'язків особи чинна Конституція України особливу роль відводить судовій владі. Так, ст.8 Конституції гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод особи безпосередньо на підставі Конституції України, норми якої є нормами прямої дії. В іншій статті Конституції – ст.55, також зафіксований припис, згідно з яким права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Ці норми деталізовані у ст.ст. 121, 124, 147 чинної Конституції, в яких сказано, що забезпечення прав і свобод та здійснення обов'язків покладається на органи правосуддя (Конституційний Суд України та суди загальної юрисдикції, прокуратуру, інші правоохоронні органи).

Ефективність діяльності суду щодо охорони основних прав і свобод громадян можлива лише за умови дотримання конституційних принципів правосуддя.

Жодна галузь суспільного життя чи державного управління не регламентується так докладно законом, як судочинство. Сукупність нормативних актів щодо упорядкування діяльності судів

становить судове право, покликане забезпечувати прийняття справедливих судових рішень. Надзвичайно важливим є дотримання конституційних принципів правосуддя, відхилення від яких часто призводить до порушення прав людини і громадянина. На нашу думку, суд для пересічних громадян став менш доступним, внаслідок чого збільшився потік скарг переважно на затягування розгляду справ. Незалежність судової влади від органів законодавчої і виконавчої влади, прокуратури, які фактично позбавлені можливості ефективно реагувати на порушення суддями елементарних вимог законності, може перетворитися в реальну незалежність суддів від закону, на безкарне правове свавілля.

У ході судово-правової реформи розвиток процесуальних гарантій переважно орієнтований на їх традиційне розуміння як насамперед гарантій прав особи, причому не будь-якої особи, а, головним чином, обвинувачуваного. Це веде до перекрученого, одностороннього розвитку процесуальної форми. Жертва злочину (потерпілий) досить часто залишається наодинці зі своїми проблемами та бідами. Тому захист прав потерпілих у сфері судочинства повинен бути пріоритетним напрямом захисту прав людини.

Однією з суттєвих проблем залишається забезпечення доступності судових органів для населення в територіальному і процесуальному відношеннях, оперативного розгляду всіх справ, досягнення реального судового захисту як обвинувачуваних від необґрунтованих обвинувачень, так і осіб, які постраждали від злочинів чи посадових зловживань.

Органи прокуратури в межах своєї компетенції вирішують питання, які випливають із загальновизнаних норм міжнародного права, насамперед, у галузі охорони прав людини. Прокуратура є ефективною правозахисною інституцією, передусім своєю функцією загального нагляду у сфері забезпечення прав і свобод громадян, яку в Україні вона зберігає до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів стосовно контролю за дотриманням законів. Вона вдало компенсує деяку складність судової форми захисту прав і свобод громадян.

Необхідно відзначити, що сьогодні в Україні існує низка проблем щодо реформування правоохоронних органів, особливо органів внутрішніх справ, яке необхідно провести з метою утворення сучасної правоохоронної структури, діяльність якої повинна бути спрямована головним чином на забезпечення та охорону прав людини.

Важливу роль у захисті прав людини відіграє Служба безпеки України. Незважаючи на відмінні від інших правоохоронних інститутів завдання, її діяльність ґрунтується на спільних із ними принципах. Основою для діяльності Служби безпеки, її органів і

працівників є: законність, повага до прав і гідності особи, позапартійність і відповідальність перед народом України.

Що стосується адвокатури, то необхідно зазначити, що саме від держави, насамперед, залежить вирішення питання про організацію та забезпечення правових засад її діяльності, незважаючи на те, що адвокатура, власне кажучи, не є державною правохоронною інституцією.

Розглядаючи принципи, форми і методи діяльності державних інституцій щодо охорони основних прав і свобод громадян, можна дійти висновку, що діяльність держави та її органів щодо охорони основних прав і свобод людини і громадянина можна зобразити у вигляді певного механізму, до якого слід включити принципи такої діяльності, її форми та методи. Так, на основі аналізу принципів діяльності державних інституцій з охорони основних прав і свобод громадян можна визначити як закріплені у правових нормах найбільш загальні, вихідні положення, прийняті в даній державі політичні та правові ідеї, основні засади, керівні настанови, що визначають найважливіші правила, за якими вона організується та здійснюється. Принципи діяльності держави в зазначеній сфері бувають кількох рівнів, зокрема, загальні принципи та спеціальні. До перших належать принципи, характерні для діяльності держави в цілому: верховенство права, поділ влади, демократія, гласність, врахування громадської думки тощо. Другу групу становлять принципи державного управління, здійснення правосуддя, прокурорського нагляду тощо.

Правові форми реалізації державної влади відповідно до існуючих у загальній теорії держави і права поглядів поділяються на правоустановчі (правотворчість), правовиконавчі та правохоронні. Найбільше уваги дослідженню форм діяльності приділяється в науці адміністративного права. Зокрема, поширеною є класифікація форм управлінської діяльності за значенням наслідків, які виникають у результаті використання тієї чи іншої форми (наявності правового ефекту): правові форми державного управління; неправові (організаційні) форми державного управління, Подібні форми властиві також діяльності суду та прокуратури щодо захисту прав громадян.

Існування правової відповідальності держави, її органів перед громадянами та юридичними особами є одним із основних принципів правової демократичної держави. Встановлюючи в законодавчій формі права та свободи громадян, сама держава не звільняється від обмежень у власних рішеннях та діях. За допомогою закону вона повинна брати на себе певні зобов'язання, а відтак забезпечувати справедливість у своїх відносинах з фізичними та юридичними особами. При цьому держава має визначити чіткі правові принципи відповідальності своїх представників за їх дії,

що чиняться від імені держави та її органів. Важливо, щоб відповідальність держави, її органів перед громадянами носила реальний характер.

До організаційно-правових гарантій, які забезпечують конституційні права і свободи особи, відносять також політичні партії, громадські організації, засоби масової інформації. Ця проблема потребує окремого дослідження, що, звичайно, виходить за межі запропонованої нами теми. Особливою організаційно-правовою формою захисту прав і свобод людини і громадянина, передбаченою чинною Конституцією, є міждержавні органи із захисту прав і свобод людини. Так, згідно з ч.4 ст.55 Конституції, «кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна». Видається, що сьогодні можна говорити навіть про існування світової універсальної інституційної системи захисту прав людини, до якої слід віднести: а) систему основних органів Організації Об'єднаних Націй, що займаються правами людини; б) систему спеціалізованих установ ООН; в) конвенційні (контрольні) органи з прав людини; г) регіональну (європейську) систему захисту прав людини.

Лише у демократичній державі з розвинутим громадянським суспільством досягається гармонія у взаємовідносинах держави і суспільства, влади і громадян, оскільки лише така держава може забезпечити умови для існування громадянського суспільства, а останнє здатне підтримати демократичну державу. Найявністю сукупності об'єктів громадянського суспільства є хоч і необхідною, але недостатньою умовою його функціонування. Певним чином про це суспільство як про дійовий механізм суспільних політико-правових відносин можна говорити лише тоді, коли мережа його суб'єктів постійно та ефективно взаємодіє з політичною системою та інститутами державної влади.

Таким чином, демократична правова держава може виступати як форма обмеження державної влади правами і свободами людини. Ці права і свободи як основа політико-правового розвитку громадянського суспільства є вагомим чинником, що забезпечує самообмеження державної влади.

Список літератури: 1. Колодій А.М., Олійник А.Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. К., 2003. 2. Петришин О.В. Права, свободи і обов'язки людини і громадянина // Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришина. Х., 2002. 3. Рабінович П.М. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтеграції вихідних конституційних положень). Х., 1997; Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. Вид. 3-є зі змін. і доп. К., 1995. 4. Тодька Ю.Н., Тодька О.Ю. Конституційно-правовою

статус человека и гражданина в Украине. К., 2004. 5. Рабинович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навч. посібник. К., 2004. 6. Регушевський Е.С. Конституційно-правові засади політичних прав та свобод людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2004. 7. Абдулаев М.И. Права человека и закон: историко-теоретические аспекты. СПб., 2004. 8. Воеводин Л.Д. Юридический статус личности в России. Учебное пособие. М., 1997. 9. Волков С.А. Конституционные средства охраны и защиты прав и свобод человека и гражданина: Дис. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 1999. 10. Люшер Ф. Конституционная защита прав и свобод личности: Пер. с франц. М., 1993. 11. Хазов Е.Н. Юридические гарантии основных прав, свобод и обязанностей человека и гражданина в России: Дис. ... канд. юрид. наук. СПб., 1997. 12. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї від 10 грудня 1948 року. Ст.2. 13. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст.3. 14. Деякі філософські аспекти права на життя і смертної кари // Право України. 1995. № 5, 6.

Надійшла до редакції 24.12.05

Ю.М. Кириченко

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Обов'язковість для сучасної демократичної держави існування інституту місцевого самоврядування пояснюється тим, що на місцях існує теоретична ймовірність наявності розбіжностей між інтересами держави та інтересами конкретної громади, усунути які покликаний інститут місцевого самоврядування. При цьому, чим ефективніше функціонує система місцевого самоврядування, тим менше з'являється на місцях гострих протиріч між інтересами держави і територіальних громад [1, с.15].

Наявність місцевого самоврядування означає децентралізацію влади, розширення можливостей для участі громадян в управлінні справами держави й суспільства, реалізацію права територіальної громади самостійно вирішувати питання місцевого значення. Місцеве самоврядування створює можливість для реалізації безпосередніх потреб мешканців населених пунктів, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів, що є невід'ємною рисою системи сучасного демократичного правління [2, с.44].

Конституція України передбачає, що право територіальної громади на місцеве самоврядування здійснюється громадою: безпосередньо через різноманітні форми прямої демократії (місцевий референдум, місцеві вибори, загальні збори тощо); опосередковано – через діяльність виборних та інших органів місцевого самоврядування, тобто шляхом представницької демократії. Тим самим забезпечується поєднання прямої та представницької демократії.

Інститути місцевої демократії (пряма та представницька демократія) забезпечують тісний зв'язок населення, територіальної